

УДК 159.316.6

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.28.24>

«БУТИ СОБОЮ»: САМОАКТУАЛІЗАЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Коропатов Олег Миколайович,

orcid.org/0000-0001-6027-3391

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри адміністративного
права та адміністративного процесу
(Херсонський факультет
Одеського державного університету
внутрішніх справ, м. Херсон, Україна)

Закалик Галина Михайлівна,

orcid.org/0000-0001-6387-8871

старша викладачка кафедри психології
(Львівський інститут
Міжрегіональної Академії управління
персоналом, м. Львів, Україна)

Шувар Наталія Мирославівна,

orcid.org/0000-0002-5714-6751

кандидат біологічних наук,
доцент кафедри психології
(Львівський інститут
Міжрегіональної Академії управління
персоналом, м. Львів, Україна)

Проблема самоактуалізації особистості завжди посідала важливе місце у психологічних дослідженнях. Сприйняття особою труднощів відіграє важливе значення у повноцінності життя, а її здатність здійснити подорож до самопізнання – це найвища необхідність у саморозвитку. Цей шлях є прагненням особистості до автентичності й автономності, її здатність бачити життєві реалії та передбачати майбутнє, що поєднується із непереборним бажанням творити, проявляти спонтанність у поведінці та бути позитивно налаштованою до себе та інших. Це поєднання «рівноваги духу», орієнтація на цінності, які пов'язані з прагненням найповнішого розвитку і реалізації здібностей, почуття солідарності й гумору.

Якою є самоактуалізація сучасної молоді та що для неї означає бути собою?

Проведене дослідження показало, що сучасна молодь – це самодостатні особи, зі сформованою системою цінностей, характерних самоактуалізованих особистості. Вони набули здатності у реалізації своїх цінностей гнучкістю поведінки, позитивними взаємодіями з оточенням та здатністю швидко й адекватно реагувати на зміни.

Їм характерна здатність усвідомлення своїх потреб і почуттів, водночас надаючи перевагу продуманому цільовому спрямуванню своїх дій.

Висока здатність здійснити оцінку власних переваг та визнати недоліки давала можливість самоприйняття себе як особистості. Такі особистості здатні цінувати свої переваги, а вироблені позитивні якості, що закладені у їхньому характері, давали можливість ставитися до себе з повагою.

Бойові дії з боку Росії, внесли певні корективи в уявлення про природу людини з чим може бути пов'язано прийняття агресії як здатності індивіда сприймати своє роздратування, гнів та агресивність як природний вияв людської природи. Прийняття агресії не означає виправдання власної поведінки як антисоціальної, а лише бажання бути природним, що інколи виходить за межі суспільної норми, якої вони не завжди готові дотримуватись.

Студентська молодь прихильно налаштована до пізнання та виявляє високу креативність і переважно отримували задоволення від того, що їм доводилося робити. На основі цього сформоване чітке відчуття і водночас нерозривність у процесі минуле-сьогодення-майбутнє, тобто вони бачать і сприймають цілісність своє життя, що підкріплюється адекватною самооцінкою, ідентифікацією себе, здатністю до рефлексії та усвідомлення буттєвої єдності, сформованою часовою компетентністю.

Такі дані можуть вказувати на те, що сучасна молодь достатньо самоактуалізована.

Ключові слова: самоактуалізація, цінності, самооцінка, самоідентифікація, рефлексивність, усвідомлення буттєвої єдності, часова компетентність

«BEING YOURSELF»: SELF-ACTUALIZATION OF STUDENT YOUTH IN THE CONDITIONS OF WAR

Koropatov Oleh Mykolaiovych,
orcid.org/0000-0001-6027-3391
Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor, Head of the
Department of Administrative Law
and Administrative Process
(Kherson Faculty of Odessa State
University of Internal Affairs,
Kherson, Ukraine)

Zakalyk Halyna Mykhailivna,
orcid.org/0000-0001-6387-8871
Senior Lecturer at the Department
of Psychology
(Lviv Institute of the Interregional
Academy of Personnel Management,
Lviv, Ukraine)

Shuvar Natalia Myroslavivna,
orcid.org/0000-0002-5714-6751
Phd, Associate Professor,
at the Department of Psychology
(Lviv Institute of the Interregional
Academy of Personnel Management,
Lviv, Ukraine)

The problem of self-actualization of the individual has always occupied an important place in psychological research. A person's perception of difficulties plays an important role in the fulfillment of life, and her ability to make a journey to self-discovery is the highest necessity for self-development. This path is an individual's desire for authenticity

and autonomy, his ability to see the realities of life and predict the future, which is combined with an irresistible desire to create, show spontaneity in behavior and be positive towards himself and the people around him. This is a combination of "equilibrium of the spirit", orientation to values, which are associated with the desire for the fullest development and realization of abilities, a sense of solidarity and humor.

What is the self-actualization of today's youth and what does it mean for them to be themselves?

The conducted research showed that modern youth are self-sufficient individuals with a formed system of values characteristic of a self-actualized individual. They have acquired the ability to implement their values through flexible behavior, positive interactions with the environment, and the ability to quickly and adequately respond to changes.

They are characterized by the ability to be aware of their needs and feelings, while at the same time preferring a well-thought-out purposeful direction of their actions.

A high ability to evaluate one's own strengths and recognize shortcomings made it possible to accept oneself as an individual. Such personalities are able to appreciate their advantages, and the developed positive qualities inherent in their character made it possible to treat themselves with respect.

However, the war made certain corrections in the idea of human nature, which may be related to the acceptance of aggression as an individual's ability to perceive his irritation, anger and aggressiveness as a natural manifestation of human nature.

Accepting aggression does not mean justifying one's own behavior as antisocial, but only the desire to be natural, which sometimes goes beyond the social norm, which they are not always ready to adhere to.

The student youth were favorably disposed to knowledge and showed high creativity and mostly enjoyed what they had to do. On the basis of this, a clear feeling and at the same time inseparability in the process of past-present-future is formed, that is, they see and perceive the integrity of their life, which is supported by adequate self-esteem, self-identification, the ability to reflect and realize essential unity, and formed temporal competence.

Such data may indicate that modern youth are sufficiently self-actualized.

Key words: self-actualization, values, self-evaluation, self-identification, reflexivity, awareness of essential unity, temporal competence

Постановка проблеми. Одним із актуальних напрямів психології є вивчення свідомості особистості, що дає змогу розкрити суть самопізнання та розвитку, пошуку життєвих сенсів і шляхів самовдосконалення. Розвиток особистості в сучасних умовах – це її прагнення досягти вершин своєї сутності, розкрити і «актуалізувати свою самість». Через самоактуалізацію відбувається забезпечення дійсного під-, а потім і надсвідомого у людини щодо життєвого сенсу. Цей вибір і стає лінією розвитку особистості.

Самоактуалізація є процесом усунення невідповідності між автентичністю Я-концепції (Самістю) та ідеалізованим уявленням людини про себе, що дає поштовх до формування автономної, повноцінно функціонуючої особистості, якій притаманні відкритість до власних переживань, прагнення насичено проживати кожен момент свого життя з довірою до себе і своєї тілесності; здійснити творчий підхід до власної діяльності, а також мати позитивне ставлення до інших. Самоактуалізація – це «нове народження» індивіда завдяки виробленню певної властивості особистістю стосовно себе самої, що виявляється в її прагненні до якнайповнішої самореалізації та самовдосконалення, самосності, бажанні бути тим, ким вона має і хоче стати.

У процесі свого росту та розвитку – як основних кількісних і частково якісних показників для особистості притаманне прагнення до постійного самовдосконалення. Цей процес полягає в розгортанні її особистісного й екзистенціального потенціалу

і дає можливість якнайповніше виявити власну автентичність. Водночас він є своєрідним рухомим і мотиваційним чинником особистісного прагнення і отримав назву самоактуалізації.

Питання соціально-психологічних проблем самоактуалізації досліджували науковці зарубіжних країн, зокрема: К. Goldstein, В. Frankl, S. Kierkegaard, А. Komninos, А. Maslow, F. Nietzsche, С. Rogers, Р. Whitehed, також вітчизняні науковці: І. Булах, Г. Меднікова, В. Панок, Л. Полещук, В. Саргош, М. Смольсон, Я. Сухенко, М. Ткалич, Г. Чепурна, В. Чудакова, О. Штепа, та ін. Важливу увагу в наукових дослідженнях приділяється професійній самоактуалізації як особистісно-спрямованій здатності реалізації професійного потенціалу та реалізації особистості в професії наступних науковців: Е. Помиткіна, Н. Старинської, О. Столярчука, Д. Шутька.

Наша країна перебуває зараз у нових реаліях – у стані нав'язаної війни, що може мати суттєвий вплив як на формування особистості, так і на систему її цінностей, світогляд, свідомість тощо.

Мета – здійснити аналіз процесу самоактуалізації особистості молоді у сучасних реаліях війни.

Виклад основного матеріалу. Термін «самоактуалізації» запропоновано К. Голдштейном, який вважає це здатністю перебудови організму під дією травмуючої ситуації, яка стає головним мотивом, головною силою життя і передумовою для розвитку особистості, її творчої самореалізації та самовдосконалення. У цьому випадку людина здатна на певний час відтиснути базові потреби, оскільки сильнішими стають інші мотиви, наприклад зацікавленості, і вона прагне до досягання чогось значущішого. Лише здорова людина, яка самоактуалізується, може навмисно ініціювати подібні ситуації з метою реалізації власних можливостей [1].

А. Маслоу, вкладаючи у це поняття найвищу потребу і мотивацію в ієрархії потреб – потребу у самовираженні, без якої втрачають значення всі попередні (нижчі фізіологічні і базові – потребу в безпеці, приналежності і любові) та вищі – потребу у визнанні та самоповазі тощо. Так особистість переходить від базових життєвих потреб до екзистенціальних [2, с.182].

Самоактуалізація вимагає відваги й вірності сенсубуттєвим цінностям, що може лякати людину. Тому часто з різних причин особистість може відмовитися від неї. Тільки той індивід, який прагне до саморозвитку й самовдосконалення «може бути тим, ким повинен бути». Самоактуалізації є найвищим рівнем або стадією в моделі людської мотивації, представленою як «ієрархія потреб». Згідно з цією ієрархією, самоактуалізація – це мотивація найвищого порядку, яка спонукає особистість реалізувати свій справжній потенціал і досягти «ідеалу». Самоактуалізація – це потреби «бути», тобто таке особистісне та творче самозростання, яке досягається через реалізацію повного особистісного потенціалу і те, що дає особистості самореалізуватися [3].

А. Комнінос вважає, що до цієї особистості цілком дозволеним є застосування терміну самореалізована особистість, яка зосереджується не лише на внутрішній вигоді, а орієнтована на вирішення проблеми людства, спільноти, тобто цінує переваги вирішення проблем, які стосуються інших. Для неї це стає сенсом життя і покращення зовнішнього світу. Її бажання допомагати іншим спричинені внутрішнім почуттям добра, яке ґрунтується на співчутті. Особливістю такої особистості є те, що її дії часто трактуються як спонтанні. Однак, спонтанність є результатом правильного бачення себе та світу. Незважаючи на це, її дії, мислення прийняті зі соціальними нормами і відповідні до очікувань інших. Зазвичай така особистість відкрита до взаємодій з іншими, але нетрадиційна у своїх стилях взаємодії, мовленні та інших аспектах поведінки [3].

У концептуальному підході А. Адлера поняття «самоактуалізація» тотожна з поняттям «прагнення до переваги» або досконалісті; це рух від центрованості на собі й цілей особистої переваги до децентрації – завдань конструктивного оволодіння середовищем та соціально корисного розвитку [4, с. 25]. Визначальними у ній є: свобода вибору, почуття відповідальності, свідомий контроль за власним життям, подолання тривоги за себе, самотрансцендентність – як вихід людського «Я» за власні межі [5, с.37]. Особистість прагне до неперервної реалізації потенційних можливостей, здібностей і талантів, як звершення своєї місії, або покликання долі, що виражається в енергійній самоактуалізації [2, с. 23]. Водночас, С. Роджерс – прихильник обережної самоактуалізації і зазначав, що звільнення індивіда від захисних реакцій, відкриття його сприйняття як для широкого кола своїх власних потреб, так і для вимог оточуючих людей спрямує його подальші дії на творчість, позитив і просування вперед [6, с.357]. Це і є зміна способів сприйняття власного внутрішнього світу, свого «Я» (С.Роджерс), самореалізація як пробудження і самоздійснення її прихованих можливостей, самоактуалізація через переживання й усвідомлення свого «Я» як синтезуючого духовного центру (Р.Ассаджіолі). В особистості у процесі розвитку власної психічної активності на кожному віковому етапі (від немовляти до повноліття) запускають суб'єктивні механізми психічної активності: самозапитування, самоапперцепція, самооцінювання, самоактуалізація, самовизначення, самопотенціювання та самопокладання [7, с. 25].

Отже, самоактуалізація особистості – це базовий процес саморозвитку особистості, суть якого полягає у набутті певної властивості, що виявляється в її прагненні до якісної самореалізації та самовдосконалення, самосності, бажанні бути впевненою собі. З метою більшої екологічності, самоактуалізацію необхідно розумно планувати, як і будь-яку іншу діяльність, тоді вона буде гармонійною, а особистості вдасться досягти вражаючих результатів. Вважається, що такі особистості психічно здорові, щасливі та успішні, їх люблять і поважають у суспільстві. Але не можна відкидати, що є люди, які досягли вражаючих результатів іншим шляхом. Як не можна відкидати й того, що шлях самоактуалізації може породжувати не гармонійну, а проблемну особистість [8].

Умови сьогодення стали викликом для усього суспільства. Як саме вони могли вплинути на самоактуалізацію молоді є необхідністю вивчення.

Дослідження психологічних характеристик та особливостей самоактуалізації осіб юнацького віку здійснювалося на базі Громадської Організації «УАД-СК» Ролекс Плюс» (м. Львів). Дана громадська організація створена при Українській академії друкарства. У дослідженні брали участь сорок студентів, з них двадцять дівчат і двадцять юнаків, які навчалися за спеціальності «Дизайн» та «Образотворче мистецтво, декоративне мистецтво, реставрація». Вік досліджуваних – 16,8–17,5 років.

Для діагностики використано опитувальник «Самоактуалізаційний тест» – САТ (Шостром), методику «Визначення власної самооцінки» та методику «Духовний потенціал особистості – 2».

За отриманими результатами відзначено, що у більшості респондентів виявлені високі показники практично за усіма шкалами опитувальника «Самоактуалізаційний тест». Показано, що для 73% респондентів блок ціннісної орієнтованості властивий самоактуалізуючій особистості, що вказувало на їх гнучкість у поведінці, високі показники позитивних взаємодій з оточенням; легкі, швидкі й адекватні реагування на зміни. За даним блоком виявлені розбіжності у відповідях хлопців, які переважно самі намагалися визначати добро і негативне, тоді як для дівчат важлива думка інших людей. В окремих випадках сучасна молодь проявляла категоричність у своїх судженнях, зокрема вони вважали, що вправі дати людині зрозуміти, що вона видається їм дурною і нецікавою.

Необхідно зазначати, що для 42% дівчат вираженою була спонтанність, тоді як у 38% юнаків відзначалося прийняття агресії – вони не вимагали від інших оцінювання своїх дій, проявляли більш продуману і цільово спрямовану поведінку.

Сучасна молодь здатна до самоприйняття себе як особистості, цінуючи свої переваги, виховуючи позитивні якості характеру, і ставилися до себе з повагою. Вони сприймали себе такими як вони є із своїми перевагами та недоліками. Хоча могли проявляти деяку холодність у міжособистісній взаємодії. Серед опитаних у 55% респондентів виявилися занижені показники за шкалою «контактність». Як зазначає В. П. Чудакова, у молоді часто низькі показники за цією шкалою, що вказує на їхню не впевненість у власній привабливості, у тому, що вони цікаві співрозмовнику, і спілкування з ними може викликати задоволення [9, с. 38].

Високі показники виявлені у 60% досліджуваних за шкалою «самопізнання» та у 85% – за шкалою «креативності». Прояви підвищеного інтересу до світу, прагнення з'ясувати особливості характеру та почуття оточуючих – є природним для людини і викликало у них захоплення. Вони повністю віддавали себе роботі, переважно отримуючи від неї задоволення. Вони легко відважувалися на ризикові рішення, готові до виконання творчих завдань і досягнення досконалості у тому, що роблять, бо вважали, що творчість – це природна властивість людини. Творча праця – це те, що дає можливість вирішити особисті проблеми і отримувати задоволення.

Загалом у респондентів високі показники за шкалою орієнтація у часі. Як відомо, часова компетентність – одна з умов активної життєвої позиції особистості, що визначає її успіх в самоактуалізації, діяльності, творчій активності. Через війну часова компетентність безпосередньо пов'язана з психологічним здоров'ям і добробутом людини. Відсутність часової компетентності призводить до зниження якості взаємодії людей один з одним і зі світом, що перебувають у просторово-часових обмеженнях [10, с. 165]. Вималювана картина майбутнього та цілепокладання у молодих людей у визначенні життєвої перспективи є однією з найважливіших умов самоактуалізації [11, с. 201].

Варто зазначити, що у частини респондентів все ж таки відзначалися низькі бали за більшістю шкал за опитувальником самоактуалізації та порушене відчуття часових рамок. У них орієнтованість лише на один із відрізків тимчасової шкали – більшість зосереджувалася на минулому і з острахом сприймали майбутнє. Це так зване дискретне сприйняття свого життєвого шляху. За емпіричними дослідженнями науковців можна відзначити, що у таких осіб може спостерігатися порушення особистісного розвитку і виявлятися безпосередній зв'язок орієнтації у часі з рівнем особистісного розвитку.

Зокрема, Я. Сухенко зазначає, що орієнтація особистості в часі пов'язана з рівнем розвитку її загального та вербального інтелекту, з проявом стилю діяльності. Відчуття часу і якості ходу власного годинника людини є передумовою її саморозвитку, розвитку її загальних здібностей та формування домінуючого стилю діяльності [12, с. 106]. Такі особистості здатні до саморозвитку упродовж життя за наявності у них унікального поєднання внутрішніх засобів, способів, умов діяльності для досягнення поставленої освітньої мети, але лише в певних заданих зовнішніх умовах, як особливості руху/розвитку особистості [13]. На думку, Панок В., в структурі життєвого шляху особистості завжди є життєвий шлях минулого, актуальна життєва ситуація сьогодення та життєві перспективи. Тому необхідне виявлення не тільки прихованих закономірностей поведінки, але й системи цінностей, настанов, уявлень, образів, бо тільки так можна виявити особу, яка перебуває у стані розвитку та прагненні до самоактуалізації [14, с. 149].

У даному дослідженні необхідним було зіставити здатність респондентів до осягання духовного потенціалу та, відповідно, як воно відображалось на їхній самооцінці.

Високий та середній рівень самооцінки виявлено у 75% респондентів. Вони відзначали у себе такі позитивні риси як: життєрадісність, захопленість, чуйність, щирість, ентузіазм, рішучість, турботливість, вишуканість, ніжність та гордість. Поряд із тим, для респондентів із завищеним рівнем вказані були й такі риси як: самозабуття, мрійливість, упертість, нестриманість. Серед усіх досліджуваних тільки 30% вказували на акуратності, наполегливості та чарівності. Очевидно, сучасна молодь не приділяє цим якостями великого значення. Серед негативних рис, які неприйнятні респондентам із нормальною та завищеною самооцінкою, відзначені: безтурботність, заздрість, боягузливість, вередливість, сором'язливість, педантичність та повільність.

Респонденти, які занижували власне оцінювання себе як особистості, вказували значно менше позитивних якостей і вважали, не зайвою є обережність, поміркованість, поступливість, жалісливість. У перелік негативних рис, яких у них немає включені були: холодність, злопам'ятство та легковір'я.

Самооцінка, так само як самоповага і самоконтроль є побічно співвідносні з поняттям самоактуалізації. Водночас, враховуючи те, що дослідження проводилося на групі студентів, характеризуючи позитивні риси самоактуалізованої особистості можна сказати, що вони є важливим компонентом їхньої навчально-професійної діяльності, оволодіння професійними навичками і можливість самореалізації. До таких рис можна віднести: захопленість, рішучість, праця до самозабуття, мрійливість, упертість та наполегливість. При цьому вони проявляли завзятість та емоційність, адже улюблена праця приносить їм задоволення, тому вони ставляться до неї з ентузіазмом. Творчі натури можуть бути дещо спонтанні, очевидно тому й не цілком акуратні, разом з тим, вони вишукані, вирізняючись добрим естетичним смаком, хоча не усі приділяли увагу зовнішнім проявам. У праці вони настільки занурювалися в діяльність, яка викликала інтерес і від якої отримували позитивний стимул, що могли забувати про себе. Але це те, що створює їхню життєрадісність. Вони здатні поводитися природно, розкуто, невимушено в будь-якій ситуації і незалежно від середовища, у якому вони перебували.

Я. Сухенко зауважує, що тільки особистості, які володіють адекватною самооцінкою здатні відчувати орієнтацію в часі і якість ходу власного годинника та високу мотивацію до пізнання, що відіграє важливе значення для її самоактуалізації [12, с. 104]. Конкретний гармонійний вплив самоактуалізації особистості та володіння адекватною самооцінкою має важливе значення на її професійне становлення саме під час фахового навчання [15]. Г. І. Медніковою показано, що між структурою і змістовими особливостями ставлення особистості до себе та самоактуалізацією є суттєвий багатогранний зв'язок. Часто компоненти ставлення до себе можуть породжувати певні бар'єри самоактуалізації та пригнічувати потенціал подальшого особистісного прагнення до зростання і самореалізації [16, с. 205].

Виходячи з того, що самоактуалізована особистість має володіти духовним потенціалом в емпіричне дослідження була включена методика на визначення духовного потенціалу. За результатами можна відзначити високий рівень ідентифікації у 80%, децентрації – у 73%, рефлексії виявлені у 85% респондентів. Водночас за шкалою трансценденції високі показники виявлено тільки у 67% опитаних. 73% респондентів високо оцінювали власну спрямованість, 85% – інтелект, що у загальному вказувало на високий і середній рівні духовного потенціалу для 83% респондентів.

Висновки. Підсумовуючи результати дослідження можна стверджувати, що незважаючи на війну, сучасна молодь все ж так має адекватну самооцінку, достатній духовний потенціал і її прагнення самоактуалізації є реальним, що є важливим у період

освоєння професійних знань. Самоактуалізації особистості в студентському віці – це прагнення єдності у професійному та особистісному зростанні, самовдосконаленні, пропонування унікальності життєвих цілей і сенсів, спонукання інших людей до самозмін. Ці прагнення необхідно цілеспрямовано підтримувати на етапі професійного навчання з метою розкриття істинного «Я» та природного творчого потенціалу студента. Тільки так він зможе бути собою.

У перспективі подальших досліджень є необхідність щодо виявлення зв'язків самоактуалізації студентів з іншими чинниками їх професійного становлення.

Список використаних джерел:

1. Whitehead P. Goldstein's Self-Actualization: A Biosemiotic View. *The Humanistic Psychologist*. 2017, March. Vol. 45(1). DOI: 10.1037/hum0000047(дата звернення 27.03.2023)
2. Maslow A. H. *The Farther Reaches of Human Nature*. Penguin Publishing Group, 1993. 432 p.
3. Komninos Andreas. Self-Actualization: Maslow's Hierarchy of Needs. Interaction design foundation. URL: <https://www.interactiondesign.org/literature/article/self-actualizationmaslow-s-hierarchy-of-needs>(дата звернення 27.03.2023)
4. Adler A., Colin B. *What Life Could Mean to You*. Oxford Oneworld: [Hazelde]. 1998. 254 p.
5. Frankl V. *Man's Search for Meaning*. England: Beacon Press; 1st edition, 2006. 184 p.
6. Rogers C. R. *Counseling and Psychotherapy: Newer Concepts in Practice*. Houghton Mifflin Company. (First Edition January 1, 1942). 2007. 472 p.
7. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи : *монографія*. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 340 с.
8. Козлов Н. І. Самоактуалізація. *Психологія. Енциклопедія практичної психології*. URL: <http://psychologis.com.ua/samoaktualizaciya.htm> (дата звернення 27.03.2023)
9. Чудакова В. П. Діагностично-інтерпретаційний компонент дослідження рівня прагнення до самоактуалізації – критерію сформованості психологічної готовності до інноваційної діяльності та конкурентоздатності особистості (4 частина, продовження). *Освіта та розвиток обдарованої особистості: щомісячний науково-методичний журнал*. 2015, лютий. № 2 (33). С. 31–41.
10. Полещук Л. В. Психологічна структура часової компетентності як теоретична проблема. *Габітус*. 2022. Вип. 43. С. 163–167.
11. Чепурна Г. Л., Саргош В. І. Вплив повномасштабної війни на уявлення про майбутнє у студентської молоді. *Габітус*. 2022. Вип. 43. С. 200–203.
12. Сухенко Я. Психологічний час як детермінанта індивідуальної освітньої траєкторії особистості. *Наука і освіта. Наук.-практ. ж-л Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Psychology. Science and Education*, 2018. № 5–6. С. 102–108.
13. Смульсон М. Л. Інтелектуальний саморозвиток у віртуальному освітньому середовищі: зміна парадигми. *Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання* / за ред. С. Д. Максименка, М. Л. Смульсон. К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Т. 8. Вип. 6. 332 с.
14. Панок В. Г. Життєвий шлях особистості як категорія прикладної психології. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 2.12. С. 146–151.
15. Столярчук О. А. Самоактуалізація як чинник становлення особистості майбутнього фахівця. *Innovative solutions in modern science*. 2017. № 4(13). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/145611807.pdf> (дата звернення 27.03.2023)
16. Меднікова Г. І. Характеристика самоактуалізації студентів з різними варіантами структури ставлення до себе. *Психологічні науки: збірник наук. пр.* Т. 2. Вип. 10 (91). URL: http://mdu.edu.ua/spaw2/uploads/files/42_6.pdf (дата звернення 27.03.2023)